

Литература:

1. Кирилина А.В. Гендерные исследования в лингвистике и теории коммуникации: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – 252 с.
2. Мейе А. Общеславянский. – М.: Озон, серия: «Лингвистическое наследие XX века», 2011. – 496 с.
3. Варбот Ж. Ж. Древнерусское именное словообразование (Ретроспективная формальная характеристика). – М.: Наука, 1969. – 232.
4. Азарх Ю. С. Словообразование и формообразование существительных в истории русского языка. – М.: Наука, 1984. – 248 с.
5. Блинова Н. М. Интернет-коммуникация: специфика опосредования межличностных отношений / Н. М. Блинова // Известия Иркутского государственного университета. Серия: Психология. – 2014. – Т. 9. – С. 17-22.

Ахметова Г.Г., академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды Мемлекеттік Университеті, философия және психология факультеті, Р-11, студент
(*Ғылыми жетекші – г.м.ғ.м., аға оқытушы Салыматова Н.Р.*)

АБАЙ МЕН ШӘКӘРІМ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ «АДАМ БОЛМЫСЫ»

Абстракт: Бұл мақалада Абай мен Шәкәрім дүниетанымындағы адам мәселесі қарастырылды. Екі ойшыл шығармашылығындағы сабақтастық - адам мәселесін қарастыруда ислам дінімен байланыстыру. Қазақ философиясында Адамды Алланың жердегі орынбасары деп қарастырған да дана Абай. Дін «Адам болмысын» қалыптастыруда негіз болды. Абай адам мен кісі мәселесін жан-жақты, ауқымды қарастыру және өзінің жәуанмәрттік кісілік философиясы арқылы жан-жақты жетілген адам тұжырымын негіздеген. Мұның өзі оның қаншама білімді, парасатты, дана, хакім екендігіне көз жеткізеді. Адам – осы дүниенің, мәңгіліктің туындысы. Біз көбінесе адамға осы дүниеде өмір сүруші ретінде қараймыз. Бұл негізінен тән көзімен қараушылық. Абайдың айтып отырғаны адамның жаны мәңгілік болғандықтан, жанның қасиеттері: ар-ұяты, иманы, жүрек тазалығы да мәңгі. Ал Шәкәрім, Абайдың ойын былайша тарқатады. «Үш анық» шығармасында: «Адам ақиқатты бас көзімен көрмейді. Өлімнен соң бір түрлі тіршілік бар. Екі өмірге де керекті іс – ұждан. Ұждан – ынсап, әділет, мейірім [1, б.5]. Екі ойшылдың ойлау жүйесі мен дүниетанымында мәңгілікке ұмтылу және хақиқатты тану идеясы жатыр. Өз басында еркі жоқ, барлығына тәуелді, бүкіл өмірін жан сақтауға бағыттаған пенде байқұстың «толық адам», кемелдікке қалай жету, қайырымдылыққа, ізгілікке бағытталған «Адам болмысын» жасау мақсатында Абай мен Шәкәрім дүниетанымын қасиетті жетілдіру көзі ретінде алып отырмыз.

Түйін сөздер: Абай, Шәкәрім, адам болмысы, Үш анық.

Абай дүниетанымының негізгі ерекшелігі ең алдымен адам мәселесін шығармашылығының негізгі мәселесі ретінде алып қарастырады. Абу Хайян ат-Тауһиди айтқандай адам адам үшін негізгі мәселеге айналды. Абайдың антропологиялық философиясын Фейербахтың философиялық жүйесімен салыстырсақ, екеуінің де философиясының ең басты мәселесі адам болғанымен, арасында ұқсастықпен қатар сапалық айырмашылық бар екендігі туралы тұжырымға келмекпіз. Фейербах «Гегель философиясына сын» еңбегінде, «табиғат асқазанның жай ғана шеберханасын жасап қойған жоқ, сонымен қатар ми сарайын орнатты, ол тіл ғана берген жоқ, дыбыстардың үйлесімділігін есту үшін құлақ, жарық көру үшін көз берді» [2, б.128] деп айтса, Абай 38-сөзінде: Алла «Адам баласын құрт, құс, өзге хайуандар секілді тамақты өз басымен алғызбай, ыңғайлы екі қолды басқа қызмет еттіріп, аузына қолы ас бергенде, не ішіп, не жегенін білмей қалмасын деп, иісін алып ләззаттағандай қылып, ауыз үстіне мұрынды қойып, оның үстінен тазалығын байқарлық екі көз беріп, ол көздерге нәзіктен, зарардан қорғап тұрарлық қабақ беріп, ол қабақтарды ашып-жауып тұрғанда қажалмасын деп кірпік жасап, маңдай тері тура көзге ақпасын деп, қаға беруге қас беріп, оны жүзіне көрік қылып, бірінің қолынан келместей істі көптесіп бітірмекке, біреуі ойын біреуіне ұқтырарлық тіліне сөз беріп жаратпақтығы махаббат емес пе?» – дейді [3, б.130]. Бірақ Фейербах адам табиғи құбылыс болғандықтан, оның адамгершілік, әдептілік сипаты оның табиғи мінімен анықталады деп есептегендіктен оның антропологиялық философиясы адамнан Құдайға өтеді. Ал хакім

Абай үшін адамды жаратқан Құдай болғандықтан, адамның бойындағы адамдық табиғатпен емес, Аллаға деген сеніммен, махаббатпен анықталады.

Абайдың философиялық антропологиясының келесі өзіндік ерекшелігі – дүниежүзілік философияда, әсіресе Шығыс философиясында кең тараған «әмбебап адам», «жан-жақты жетілген адам» ілімінен байқалады. Атап айтқанда, герметизм мен гностицизмдегі Антропос, Каббаладағы Адам Кадмон, маздаизм мен зороастризмдегі Гейомарт, Ежелгі Үндінің діни философиясындағы Пуруша, Ежелгі Қытай философиясындағы шэнь, жэнь, соның ішіндегі Конфуцийдің әлеуметтік идеалы болып табылатын цзюнь-цзы, араб тілді мұсылман Шығыс философиясындағы әл-инсан, әл-кәмил және ортаазиялық жәуанмәртлік ілімдері бар.

Абай өз дүниетанымында ар сақтауды жоғары қояды. Адамның адамшылығы, оны жоғары ұстануы, арын сақтауда жатыр. Абай:

Әділеттілік, арлылық, махаббат пен –

Үй жолдасың қабірден әрі өткенде – дейді [4, б. 12].

Уақытша әрі жалған өмірде үй жолдасымыз мал-дүние. Денеден жан кеткен бойда мал да, тән де осы дүниеде қалады. Мәңгілік о дүниеде үй жолдасымыз әділет, ар, махаббат болмақ. Осы дүниеде дүние тіршілігіне алдану, бақи дүниеде ғапыл қалғандар.

Қу өмір жолдас болмас, әлі-ақ өтер,

Өз күлкіңе өзің қарық болма бекер,

Ұятың мен арыңды малға сатып,

Ұятсызда иман жоқ, түпке жетер.

Ойшыл ар, ұят, намыс ұғымдарына ерекше мән беріп, адамның адам болып қалыптасуындағы рөлін ерекше жоғары бағалайды. Мысалы, 14-сөзінде: «...ар мен ұятқа терістіктен сілкініп, бойын жиып ала алмаған кісі, үнемі жаманшылыққа, мақтанға салынып, өз бойын өзі тексермей кеткен кісі, тәуір жігіт түгіл, әуелі адам ба өзі?»[3, б. 102] деп осы мәселе бойынша өзінің ой толғанысын білдіреді.

Абай шығармашылығында Адамның Алланың орынбасары ретінде өзіне ұқсас қып жаратуы және адамның бойындағы Алланың қасиеттері, Алланы тану жолдары айтылып кетеді. Алланың адам бойындағы зәрра қасиеттерін дамыту, жетілдіру арқылы кемелдікке жетуі, «шын иман», «пайда беретін иман» жөнінде де айтылады. Абайдың данышпандылығы, ұлылығы, көрегендігі, оның сол кезде көтерген мәселелерінің бүгінгі күн үшін өзінің маңыздылығын жоймағандығынан да көрінеді. Абай философиясындағы «толық адам» мәселесі: «Толық адамның» қалыптасу жолы үш қасиет: Ғылым, әділет, рақым: - яғни, жан пайдасы туралы ой қозғалады.

Жаратушы Раббымыз адамзатты бар мақұлықтан, жаратылғандардың ең абзалы, ақылдысы етіп, һәмма бәрін білуші өзіне ұқсас қып, шын сүйіспеншілікпен жаратты. Мұхаммед ғ.с. хадисіндегі «Аллаға иман келтіргеннен кейінгі істің ең абзалы – адамдармен достасу» демекші, Жаратушының түзу жолында болып, ғамал іс-әрекеттерімізді ізгілікке ғана жұмсап, шын тағат ету арқылы, Алланың алдындағы үлкен парызымызды өтемекпіз. Алланы шын сүйіп, оған жаққымыз келсе, Алланың сүйіп жаратқан пендесіне қайырымдылық жасау арқылы имандығымызды арттырмақмыз. Алла жолында ізгі істер атқарып, бауырыңа (күллі адамзатқа) адал жәрдем беру арқылы, мейірім, шапағат төгу арқылы Аллаға жақындай түсесің. Бір-біріңді жақсы көру, қиындығы мен қуанышында бірге болу арқылы Алланың мархаметіне бөленесің. Бойындағы жаман сезімдерден арылып тазарған үстінен тазара түсесің. Нұрланған үстінен нұрға шомыласың. Күндіз-түні Аллаға құлшылық етіп (намаз), жаратушы тыйым салған істен сақтанбай, сабырсыздық танытып, тек бір күшінді шын махаббатты бұзушы пайда, мақтанға жұмсасаң, құрыған жерің осы дейді Абай. Бабамыз айтқандай «қырт мақтандар» ардың, намыстың, не екенінен бейхабар, не адамдығы, не ақылдығы жоқ арсыз, бетсіздер шын махаббаттың, хақ жолының не екенін білмесе, мұндай адам баласы мақтаннан аман болмағы, наданның наданы, адам емес. Ал егер үш басты сүю: Алланың адамға, адамның адамдарға деген махаббатын түсініп қана қоймай, ылғи Алланы естеріне алып, күнәларының жарылқауын тілеп, дұрыс ғамал қылып, арсыздық, зұлымдық, надандық, сараңдық, көре алмаушылық осы сияқты залым әрекеттерден сақтанып, тәубесіне келіп, өзінің ақылын жан қамына жұмсап, иманын түзеп барып, ғибадат қылса, Алланы таныса, Абай айтқандай татымды жеміс берері анық.

Адам болып дүниеге келгеннен соң ақ жүрек, адал еңбекті туы етіп, адамгершілік мұратын жүзеге асыруы парыз. Ұлы Абайдың білімінен сусындаған Шәкәрім адам мәселесі, оның өмірдегі мәні жайлы маңызды ойлар қалдырған тұлға.

Шәкәрім:

Тумақ, өлмек – тағдырдың шын қазасы,

Ортасы – өмір, жоқтық қой – екі басы.

Сағымдай екі жоқтың арасында

Тіршілік деп аталар біраз жасы

Өмірдің өкінбейтін бар айласы,

Ол айла – қиянатсыз ой тазасы,

Мейірім, ынсап, әділет, адал еңбек,

Таза жүрек, тату дос – сол шарасы. –деп толғанады[5, б. 87].

Жамандық пен жақсылықты анықтайтын басты таразы – ақыл. Сау ақыл ойды реттеп халал мен харамды айыруға көмектеседі. Адамгершілікті орнықтырудағы таза ақылдың алатын орны ерекше. Орта ғасырлық ислам философиясының көрнекті өкілі Әбу Хамид Мұхаммед әл-Газали «адамның жануарлардан артықшылығы ақылында» деп білген. Ақыл – ол Алладан берілген табиғи қабілет. Ол иманның жетекшісі тәрізді дұрыс жолға бастайды.

Қасиетті Құранның Бақара сүресінің 44 аятында ақыл туралы былай делінеді: «Елді игілікке бұйырып, өздеріңді ұмытасыңдар ма? Кітапты оқисыңдар, ойламайсыңдар ма? Сондай-ақ ғылымында озат болғандар: «Бұған сендік барлығы раббымыздың қасынан» дейді. Бұны ақыл иелері ғана түсінеді».

Абай мен Шәкәрім дүниетанымындағы адамгершілікті жетілдірудің басты көзі ақыл жайлы пікірлері бір жерден шығады. Шәкәрім «еркін ақыл тіпті адаспас кезсе кірсіз жарқырап», «ақылдың көзін байлама, ақылға сынат әр істі» ақыл көзін тікелей жүреппен байланыстырады. Абай бір өлеңінде ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұстау – толықтыққа жол ашу дейді. Жүрек билеген ақыл нәпсі тұсауынан бос, еркін болады. Шәкәрім:

«Адамның айуаннан айласы мол

Қит етсе қиянатқа қояды қол» – дейді бір өлең жолдарында [5, б. 86].

Бұл жерде адам жаны мен хайуан жанын айырып алмақпыз. Хайуан жан – ақыл-ессіз, тән құмарын ғана қандыратын ішсем, жесем, ұйықтасам дейді. Адамның жаны – ақыл-есті, білсем, көрсем, үйренсем деп, әр нәрсеге таң қалып, Алла хикметіне сүйсіне де, қызыға қарайды. Адам баласы бола тұра айламыз ақыл-ессіз хайуан айласынан асып-түсіп, абайша айтсақ адамдықты бұзушы надандыққа, адам баласының дұшпаны, залымдыққа бой беріп, қит етсе қиянат жасауға әзір тұрамыз. Шәкәрім «Адамзат – айуанның арам, насы» деген жан толғанысында шын адам мейірім, ынсап, әділетті өмірлік ұстаным ретінде нық берік ұстануы, бойындағы Алла тағаланың зәрра қасиеттерін басқаға рақымды болу арқылы жетілдіріп, қатыгез, кекшіл мінезден ада болуы шарт деп баяндайды. Алла тағаланың тоқсан тоғыз есімдерінің бірі Рахим – кешіруші, мейірімді. Кешірімділік – адам дұшпаны ашуды ақылға жеңдіру, сабырлық таныту. Сабырлық – ауыртпалықтарға шыдап, Алла жіберген сынақтардан иман келтіру арқылы, әр істе тоқтамдылық танытып, қиыншылыққа төзу. Бұл қасиеттердің бәрін ақ ниетті адам бойынан таба аламыз. Тәкаппарлық танытып, дандайсып, адамдарға паңсып, кердеңдеу, жала жабу, бір-біріне мін тағу сияқты нас мінездер харам ойлыларда ғана болмақ. Осыдан арылу жолындағы күресте екі ойшыл кемеңгерлік көрсетеді. Абай «ынсап, ұят – ғадаләттан шығады» дейді. Шәкәрімнен ұштастырсақ, еріншектіктен – талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік шығады, тек жақсы іс атқару, адал еңбек ету, өнер жасау арқылы, әр амалды ардан аттамай жасасақ адамшылық негізінің бірі осы дейді ғұлама. Әділдік, адалдық, игі іс жайында Құран Кәрімнің «Нахыл» сүресінің 90-аятында «Негізінде Алла әділетті, игілікті және ағайынға қарайласуды бұйырады. Және де арсыздықтан, қарсылықтан әм зорлықтан тыяды. Сендерге насихат береді» делінген. Ойшыл Ғарифолла Есім айтқандай: «Қытай халқы Конфуцийді «он мың ұрпақтың ұстазы» дейді. Заман өзгерер, уақыт ауысар, бірақ өмірге келген әрбір қазақ елінің ұрпағы хакім Абайды да «Ұрпақтар ұстазы» деп мойындап өтер» [6, б.8].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ш.Құдайбердиев. Үш анық. – Алматы, 1991.
2. Избранные философские произведения. В 2-х томах. – М.: 1956.
3. А. Құнанбайұлының шығармаларының II-томдық толық жинағы. – II том. – Алматы, 2005.
4. Абай журналы. – 2006 ж. – №4.
5. Шәкәрім. Қазақ айнасы. – Алматы, 2005.
6. Ғарифолла Есім. Кемеңгер Мұхтар. – Астана, 2017, – 320 б.